

La construcció d'esglésies del segle XVIII sobre les seves antecessores medievals i renaixentistes: un pont d'unió poc conegut entre la traça i la fàbrica

Anna I. Serra Masden
Universitat Rovira i Virgili.
Tarragona

RESUMEN

L'article es vol atansar a com expliquen els documents notariais la construcció d'una església parroquial de finals del segle XVIII sobre les restes d'anteriors temples. Aquest tema requereix una revisió ja que es conserven pocs plànols que detallin com els mestres de cases i arquitectes feien encaixar o solapar ambdues obres, l'església que desapareixeria i la que havien de construir.

Palabras clave: Barroc / Tarragona / arquitectura religiosa / esglésies parroquials

ABSTRACT

The aim of this article is to explain how the notarized documents present the building of a church of the late eighteenth century on the remains of earlier temples. This issue needs to be reviewed since there remain very few plans detailing how master builders and architects fitted both buildings: the new church and the remains of the existing one.

Key words: Baroque / Tarragona / religious architecture / parish churches.

INTRODUCCIÓ

Un dels aspectes tècnics que més sorprèn de la construcció de les esglésies del segle XVIII i, alhora prou desconegut, és el de la pervivència d'elements estructurals de les esglésies medievals i renaixentistes integrats dins de les noves fàbriques. Alguns documents dels contractes de les esglésies del segle XVIII foren força generosos a l'hora de fer imaginar com es devien desmuntar els murs per reaprofitar els vells materials i incorporar-los als nous edificis. És a partir d'algunes restes de les fàbriques medievals que podem establir certes hipòtesis de com es va desenvolupar el treball dels mestres de cases en fer aquest hipotètic traspàs constructiu més teòric que pràctic. Alguns elements es perdien totalment en l'iniciar-se una nova fàbrica mentre que altres, ja sigui per la seva vàlua, per atzar, pel mateix treball arquitectònic o perquè senzillament havien agradat o eren o havien estat punts de referència dins de l'imaginari dels fidels, perdurarien en els contractes seguint el criteri dels consellers i administradors del lloc en qüestió. Es mantenien no només grans murs,

finestres o capelles sinó que es podria fer un llistat bastant extens d'elements fàcilment localitzables a de les parets dels temples¹. Al present article es vol fer un apropament a com els documents que signaven els mestres de cases de l'arxidiòcesi de Tarragona havien de guardar certes parts estructurals de les velles fàbriques seguint els criteris pactats².

EL SABER CONSTRUCTIU DELS MESTRES DE CASES: LA TEORIA

Els mestres de cases i arquitectes sabien a la perfecció com construir una església o refer alguna part malmesa, de fet, les esglésies eren una bona escola pràctica d'aprenentatge pels mestres novells³. Aquests professionals, que havien recorregut un camí laboral ampli i de llarga durada, en realitat, coneixen molt bé com aplicar un patrimoni imaginari damunt d'un patrimoni material. I no era un tema de finals del segle XVIII: quan es desmuntaven fàbriques medievals per construir edificis "renaixentistes" es feia servir exactament el mateix procediment que es repetiria al segle XVIII, per tant, era un saber més que centenari, implantat i molt viscut en els gremis d'època moderna.

Hom coneixia de certes possibilitats que es respectaven per dur a terme aquestes transformacions⁴. Sens dubte l'església, des dels seus inicis, es va haver d'acostumar a transformar i adequar espais no cristians en cristians. Al llarg dels segles realitzaria nombroses transformacions per respectar les reformes litúrgiques que afectaven cada part de l'interior dels temples⁵.

Els teòrics i tractadistes clàssics insistien, al llarg dels segles, en la conveniència de que les

1 No es vol pretendre aquí anotar quins eren tots aquests elements arquitectònics que es van mantenir dels vells temples incorporant-los als nous. Exposar-los tots seria molt fragmentari i erroni. La llista d'aquest patrimoni viatger i traslladat pot ser extensíssima: des de columnes, làpides, carreus amb marques de picapedrers, timpans, petits baixos relleus, restes de capitells visigòtics, làpides de sarcòfags romans, etc.

2 La gran majoria d'exemples usats a l'article corresponen a esglésies parroquials situades al Baix Camp, Alt Camp, Conca de Barberà, Priorat, Ribera d'Ebre i Tarragonès.

3 Vull agrair la col·laboració en la redacció d'aquest article de l'arqueòloga M. Reis Fabregat, del Dr. Joan Fuguet, del Dr. Alfonso Rodríguez G. de Ceballos i del Dr. Arturo Zaragoza.

4 Per l'estudi dels aspectes tècnics i compositius a l'hora de situar una església es pot veure: SERRA, 2010, pp. 71-83.

5 Per aquesta qüestió veure: RODRÍGUEZ G. DE CEBALLOS, 2006, pp. 99-111.

esglésies mantinguessin la seva direccionalitat de ponent a llevant, perquè així la llum banyés totes les parts de l'edifici⁶. Com a referent es podia partir del temple aixecat per Salomó ja que l'antiga pràctica de l'església recomanava l'ordenació de l'extensió longitudinal de la fàbrica d'orient a ponent⁷.

Per refer una nova església o fer-ne una de nova planta calia uns arguments sòlids i que es podien trobar en algunes obres de referència. Així, en altres latituds, tal com ho va deixar escrit Alfonso X el Sabio a *Las Siete Partidas* hi havia quatre punts pels quals es podien fer les esglésies de nou o canviar-les d'un lloc a un altre. El primer indicava que quan en un poble hi havia molta gent calia fer una nova església i partir els parroquians entre ambdues. Es podia construir un altre edifici degut a les guerres o a altres enemics. Sempre que per escoltar missa hi hagués perill pels fidels com podria ser travessar un riu es podria fer una fàbrica nova. La darrera oportunitat de fer un nou edifici arribava degut a⁸: “*La cuarta cosa es, por razón de mejorar la iglesia, o el monasterio, pues si aquel lugar donde estuviere fuere mucho enfermo, o estrecho, o peligroso de bestias bravas, bien la pueden mudar a otros lugar que sea más sano e más seguro, e la pueda más acrecentar*”.

Un cop resolt els anteriors problemes calia precisar que per engegar les obres i fer útil una nova església s'havia d'aclarir amb anterioritat a on es traslladaria el Santíssim: s'usava la part del temple condicionat per a tal fi. O bé podria portar-se a alguna casa propera, estança del castell (si n'hi havia) o sala d'alguna ermita o casa noble no massa llunyana que tingués alguna mena de prestigi social o històric adequat per fer-hi missa.

Un exemple més llunyà en el temps però magnífic d'aquestes transformacions d'esglésies romàniques a gòtiques és el que es pot veure ar-

ran de les darreres reformes ocorregudes a l'església de Santa Maria de Montblanc. Al terra del presbiteri de l'església es van recuperar i deixar visibles una part de les restes de l'anterior temple que permet veure com la nova es va ampliar partint de l'anterior edifici i com es va seguir la mateixa direccionalitat i emplaçament de l'altre monument. Es pot veure fàcilment un dels murs laterals de la nova construcció segueix la mateixa direcció que la primitiva església. Hom pot deduir que la nova església usà la vella tot “embolicant-la” constructivament.

Un dels llibres que marcaren les pautes de les construccions religioses, de fet un manual de referència, és el de Carlo Borromeo titulat *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae* (1577). En ell no es preveuen aquestes transformacions sinó que s'enumeraren fil per randa tots els detalls que havien de tenir les esglésies, tractat que divulgava els preceptes tridentins al camp de l'arquitectura sacra. Borromeo dona tots els detalls d'una església lliure d'estorbs i elements visuals que entorpiessin la comunió de l'espectador amb cada aspecte o imatge de l'interior de l'edifici⁹.

Els constructors sabien que havien d'aprofitar certes parts, algunes de les més ben protegides (protegides) foren les torres dels campanars. Recuperant un exemple més llunyà en l'espai, correspon a Alcañiz lloc es va preservar la torre gòtica de la col·legiata de l'església de Santa Maria. El mateix passaria en una església parroquial, a la Masó, on es va guardar el campanar de l'antiga església (encara que modificat anys després) quan es va fer la successora, pel fet que va quedar separat del conjunt de l'església actual.

Quan els arquitectes Josep Prat i el mestre de cases Josep Gil supervisen l'espai que ha d'ocupar l'església nova de Porrera es posa èmfasi en detalls que els tècnics donen per sabuts i

6 BAÏLS, 1983, p. 811.

7 SANZ, 1988, p. 235.

8 SÁNCHEZ-ARCILLA, 2004, p. 112.

9 BORROMEIO, 1985, p. 22.

El campanar de la vella església de la Masó resta aïllat de l'església actual

que s'han d'aplicar en edificis religiosos¹⁰: “*teniendo presente que es precepto de Arquitectura civil que todo edificio, y en particular las iglesias tenga las tres circunstancias realmente necesarias de fortaleza, hermosura y comodidad, siendo regla igualmente asentada el plantar la puerta principal a la parte de Oriente (si puede ser) para que de esta suerte tirando el restante de el edificio drecho a poniente, quedan los lados uno assia medio día y otro a tramuntana, temperando el frío de este el calor del otro, porque assí se conservan retablos y demás adornos de la iglesia...*”. A finals del segle XIX, el 1884, quan l'arquitecte diocesà tarragoní va elaborar els plànols per l'església de Santa Magdalena de la Masó exposava que la millor situació d'una església era de ponent a llevant, com tradicionalment s'havia fet. Salas valorava que, modernament, quan circumstàncies especials ho impediessin, s'havia prescindit d'aquell recurs col·locant l'església de la millor manera possible¹¹.

La teoria general calia adequar-la a cada punt i adaptar-la a les possibilitats i exigències que cada lloc oferia. Damià Bolló, per Vic i al s. XVII, aclaria alguns punts sobre què caldria mantenir per aprofitar parts del vell edifici per construir el nou. Com per exemple especificava què s'havia de fer amb el campanar¹²: “*Y pus lo campanar vell nos mourà, sen fabricarà un altre, hont estan vuy les fonts Baptismals, per les horas, y correspondència del campanar vell, y simbori*”. Altres punts també es poden imaginar¹³: “*la capella per freqüentar al Santíssim Sagrament serà la creuera, que's diu vuy de la Trinitat, pus no se aurà de enderrocar, terraplenant aquella fins yguar del Claustro, en lo qual si farà un portal, y en ella se poran dir, y celebrar, les sepulturas ordinàrias*”.

Alguns autors, com el bisbe Isidoro Aliaga, no s'aturava a les seves normatives, en relatar com s'havia de desenvolupar aquesta transformació de l'edifici. Cita, però, què calia fer per construir una capella de nou en una església¹⁴: “*Si después de fabricado algun Tenplo sin Capillas, o con ellas, se ofreciere averse de edificar alguna de nuevo, mirese mucho en que no desconponga, ni afee la fabrica del Tenplo. ¡Que no tape las ventanas de la Iglesia; o de alguna otra Capilla quitandole la luz, alomenos la necesaria. ¡Todo lo advertido en la fabrica del Tenplo, y Capillas cerca del sitio, paredes, ventanas, cubierta, y pavimento, y demas cosas, se observe en la fabrica de esta nueva Capilla en qua(n)to fuere posible*”.

CONSCIÈNCIA PATRIMONIAL SOBRE BENS IMMOBLES DELS SEGLES XVII I XVIII?

La presència de patrimoni moble antic entre els murs del segle XVIII permet entreveure que hi havia una consciència històrica i artística de cara a preservar algunes obres d'art que, per un motiu o altre, resultaven properes o per gust estètic o per economia es decidien incorporar a les esglésies successores. Ultra aquesta “intencionalitat” puntual està clar que no va passar el mateix en la preservació de la majoria de capelles, parets, pilars o fins i tot naus laterals o contraforts de les velles esglésies medievals.

Més d'un erudit, d'èpoques anteriors al segle XVIII, es va adonar que la vida d'alguns edificis no s'havia d'estroncar en ser substituïts per nous. El jesuïta reusenc Pere Gil (1551-1622) va donar fe del moviment constructiu religiós que ell va veure, tot valorant el fet de que els monuments es conservessin a que es preferís la seva destrucció. La següent cita és ja clàssica però aclareix

¹⁰ AHT. MN 1763, 6 octubre 1763, fol. 585r.

¹¹ AHAT. Fons Salas Ricomà. La Masó, núm. 45, fulls solts.

¹² BC. BOLLÓ, 1632, fol. 29r.

¹³ BC. BOLLÓ, 1632, fol. 29r.

¹⁴ PINGARRÓN, 1631, p. 89.

molt bé el contingut del que aquí es presenta¹⁵: “*Tant que de sinquanta anys en esta part, se son edificadas de nou, ò renovadas moltíssimas Iglésias en Catalunya de Religiosos, y Religiosas, y de Capellans; y se son fundats molts monestirs de diferents Religions y no se son desfetas Iglésias algunes ò molt poques...*”.

A la Ribera d’Ebre hi ha un exemple de conservació patrimonial del segle XVI a seguir. L’insigne mossèn Jaume Amigó també va sentir la necessitat de fer quelcom amb el patrimoni religiós construït al seu poble natal, Tivissa. L’església parroquial de Sant Jaume de Tivissa té una intensa vida constructiva, de fet es va aixecar en tres llargues etapes¹⁶. Primerament es treballaren el presbiteri i les dues primeres naus gòtiques de pedra picada i coronades per tres claus de volta. A la segona, en la qual es va dir que hi va intervenir el rector Jaume Amigó, es van construir el campanar i el cor. A la tercera s’alçaria la capella del Roser, feta a les darreries del segle XVIII. Encara quedaven altres petites remodelacions: el 1859 el mossèn Pere Rius va ampliar l’església, la transformació es va endur dues capelles gòtiques, es va conservar la volta i la paret del presbiteri. L’any 1950 es faria una reconstrucció interior¹⁷.

Un altre exemple cal situar-lo a Valls, el canonge Gili i el mossèn Jaume Amigó el 23 de juliol de 1571 hi anaren per tal de valorar què s’havia de fer amb la vella església. Pel que semblava no era necessari enderrocar la vella per construir l’actual parroquial de Sant Joan. Malgrat el parer desfavorable a fer caure el patrimo-

ni que es posseïa, es va perdre el monument que ells van veure¹⁸.

Fan falta encara més aportacions per aclarir el procediment de treball dels mestres sobre aquest tema. A Riudoms, el 1582 es va decidir, en aixecar la nova església renaixentista, que la vella no es tocaria fins que la successora no s’hagués acabat. El 1821 encara estava força dempeus, cosa que fa pensar a alguns autors que ambdues podien encaixar una dins de l’altra¹⁹.

A l’església parroquial del convent de Sant Francesc de Reus hi ha una capella, la del Roser, de diferents dimensions que les altres, potser fou la part conservada de l’anterior del convent que va existir allí²⁰.

Sempre es demanava als mestres que apliquessin els seus coneixements i art de la millor manera possible. L’elegància en l’execució del treball arquitectònic formava part d’aquesta transmissió tangible i intangible. Quan es va obrir el mur de tancament del costat de l’epístola de l’església Nova d’Alcover (el 1795) per instal·lar-hi el Santíssim, el contracte demanava que calia ser molt bon professional per no malmetre res de l’edifici anterior. Era un vell procediment que es devia aprendre de pares o mestres a fills o aprenents mestres de cases i que mantenia viu el respecte per l’obra que ells havien enderrocat parcialment: “*Demolirà dit asentista tota la porció de paret que correspon a la boca de la capella, y lo demás que ocupa dita fàbrica llevarà la silleria de la paret ab lo degut cuydado de no malmetrer res la qual despulla deurà aprofitar-se per lo exterior*

¹⁵ IGLÉSIES, 2002, p. 272.

¹⁶ TIVISSA, 1984, pp. 71-72.

¹⁷ Veure també: JARDÍ, 2002, pp. 94-97.

¹⁸ GARCIA, 2001, p. 62.

¹⁹ PEREA, 2006, p. 33.

²⁰ ALSINA, 1985, pp. 53-54.

de las paredes de la fábrica y en atención dels dos estribos de la Iglésia los quals quedarà descollada la silleria, se obrarà del millor modo convenient, apuntalant o estem-pint o esto es veient-se que no pugui quedar descollat mentres se pujarà la obra”.

Els mestres de cases sabien que hi havia edificis que es podien enderrocar per transformar la seva identitat en un bé comunal. Per exemple, a les Borges del Camp l'església de finals del segle XVIII es trobava damunt de la construïda el 1384 i aquesta s'havia emportat l'espai a on hi havia el castell, la torre o la borja²¹. Per tant, hi havia una mena de patrimoni o ideari immaterial que feia que els mestres i les autoritats dels llocs sabessin que les obres importants del poble també es podien commutar per altres amb un rerefons espiritual. També era obvi que la consciència de regidors i autoritats dels municipis optessin per fer caure, sense cap mirament, els temples que podien ser un perill imminent per a la seva població.

Algunes catedrals mantingueren les anteriors, podem pensar en el cas, lluny de les nostres terres, de la Catedral Nova de Salamanca. A Vic conservaren la torre i la cripta de l'edifici romànic, però no es va salvar l'església de Santa Maria de la Rodona, situada just davant del temple actual; el record de la seva planta perviu dibuixat a les rajoles de la plaça davantera de la catedral.

Com a curiositat, es pot esmentar que alguns elements que havien conferit una particular identitat i utilitat a parts dels edificis religiosos, en algun moment es va prescindir d'ells. En una restauració recent ocorreguda a l'església de Sant Joan de Tarragona van aparèixer dotze confessionaris de l'antic convent de caputxins inserits dins dels pilars de la nau de l'església.

Els confessionaris estaven tapiats i han quedat al descobert amb les darreres tasques de restauració de l'edifici²².

POSSIBILITATS DE TRANSFORMACIÓ: MURS, ESSLÉSIES INTERINES I CREACIÓ DE TANQUES

A vegades els mateixos constructors eren recriminats per errors que potser no havien quantificat abans de començar l'obra. Alguns d'ells podia ser que se'ls escapessin de les mans en no ser del lloc a on els contractaven, com ara l'afectació dels vents a l'obra. Així quan a Sarral s'anava aixecant l'església els regidors es van queixar de la mala situació que mostraven les portes que, degut a la orientació del temple i amb els problemes que el vent originava a l'interior, batién contínuament. Altres condicionants adversos s'anaven descobrint a mesura que passava el temps. Situar els accessos adequadament no era una qüestió nímia o superficial. Lluny de Tarragona, a Tornos (Teruel) diversos jurats van haver d'emetre una sentència sobre la col·locació de la porta de l'església d'aquell lloc. Els jurats van dir que l'església s'havia de situar a la part de migdia perquè així no se sentiria el soroll del pas de carros, cavalls i de les persones. Calia canviar la situació d'aquella porta que en aquells moments es trobava oberta a l'altar major i que al costat mateix hi passava la carretera reial. Aquesta porta provocava sorolls, entrada de vent, pluges i degut a la corrent d'aire que generava comportava l'increment de la despesa de cera i oli²³. Es tracta, sens dubte, d'elements a tenir en compte ja siguin de la província de Terol o la de Tarragona ja que, de ben segur, es repetién contínuament.

Hi ha un fet que no contribueix a precisar com es construïen les fàbriques del set-cents: la

²¹ JOVÉ, 1981, p. 140.

²² SÁNCHEZ, 2010, p. 24.

²³ CARRERAS, 2003, p. 373.

documentació parla de detalls de plànols que avui no es conserven i que descrivien els murs que no s'havien d'enderrocar. Hi havia altres elements externs que podien variar els plantejaments inicials o convertir-se en l'epicentre al voltant del qual girava tota la construcció, per exemple, el mantenir en ús una cripta situada sota l'altar.

Pere Blay, al segle XVI, al contracte que va validar per l'església de la Selva del Camp ja va haver d'encaixar el nou edifici entre el presbiteri de l'església vella, abadia i dues sagristies. El mestre havia de²⁴. *“Item que dit mestre blay haje de enderrocar a costa y despeses sues tota aquella part de la iglesia vella envers la badia que entrarà dins ella les capelles que són en la part del castell y se puga servir de tota la pedra que de ella exirà ayxí picada com sense picar pera obs de la fàbrica excepto les fonts y pedres de altar y carners o fosses, fusta, ferro y plom questrobarà en lo enderroch que farà...”*. L'església nova s'havia de trobar en el mateix lloc que la vella²⁵. Aquestes mateixes clàusules perviurien segles en l'imaginari dels constructors.

L'article pot formular hipòtesis que formen part també d'altres hipòtesis, algunes d'elles contrastades, com la de que es els vells edificis s'anaven desmuntant a mesura que creixia la nova obra i l'edifici antic esdevenia bastida per la nova construcció. Hi havia altres temes vinculats amb les necessitats litúrgiques d'aquell edifici que encara el feien imprescindible, i per tant, l'altar major o alguna capella eren els últims en desfer-se ja que s'hi feia missa i s'hi mantenien els serveis religiosos que oferia l'església. Més llunyanes i romàntiques queden algunes suposicions que asseguraven que per fer nous

murs i tancar voltes s'anava omplint de terra l'interior de l'edifici fins a arribar al sostre.

La transformació de cada església era un veritable món difícil d'aplicar a una altra construcció. Per exemple, a diversos punts de l'Alt Camp o la Conca de Barberà es van trobar solucions d'emergència per ampliar les esglésies i haver-les d'enderrocar totalment. A Sant Pere de Mont-ral, església del s. XII-XIII, es van fer diverses reformes al segle XVIII; entre elles es va ampliar la nau, les capelles laterals, la sagristia i es va aixecar un vistós campanar. De manera semblant, l'església romànica de Rojals llueix un campanar del segle XVIII.

Les fonts documentals consultades uneixen criteris d'actuació; si bé els notaris tenien una mena de formulari establert a l'hora de redactar el contracte de la construcció d'una nova església calia adaptar-lo a les necessitats de cada lloc. No era el mateix haver de fer caure l'abadia o altres edificis per trobar l'emplaçament adequat per “plantar” la nova fàbrica o l'aplicació de la mentalitat conservadora dels regidors d'un lloc que no volien desprendre's totalment de l'edifici encara vigent. A la parroquial de La Riba es va especificar que s'havia de mantenir una capella que ja estava feta²⁶: *“a la qual deu unir-se ab la mateixa obra de la nova Iglesia com demostra la mateixa trassa...”*. Contràriament al que es pot pensar aquestes capelles que es guardaven per dir la missa podien arribar a entorpir el desenvolupament de la nova fàbrica. A Puigdelí el mossèn Pere Botines, rector del Codony va dir, el 1793, que no es podia acabar l'església nova si no es feia caure la capella a on llavors es feia la missa, ja que per enderrocar-la calia el permís de l'arquebisbe²⁷.

²⁴ AHSC. Reg. 2704. 20 desembre 1583.

²⁵ AHSC. Reg. 2705, 10 novembre 1582.

²⁶ AHT. MN 3634, fol. 154r. 1765.

²⁷ PERE, 2008, p. 23.

El campanar de l'església de Sant Pere ad Vincula de Mont-ral es va refer, com d'altres esglésies medievals de la zona, al segle XVIII

La documentació notarial exposa, en determinats pobles i, no a tots, que al moment de fer el canvi d'una església a una altra es construiria una església interina, edifici també que es dibuixava als plànols i esbossos que es lliuraven als futurs contractistes (en cap moment es parla de maquetes, traces dibuixades als murs o als carreus o quelcom semblant). Cal imaginar amb les esglésies medievals amb les parets plenes de bastides, potser no tant llunyanes a les actuals, i, allà a on no arribava la tecnologia que avui es pot intuir, s'usaven el bon criteri i els recursos del saber fer constructiu tradicional. Si als

contractes no diu que es fan esglésies interines degut a la despesa que podien suposar hem d'entendre que potser a molts llocs no es construirien i, per tant, es buscarien altres llocs i sales substitutes: baixos d'un castell com a Barberà, capelles de cases nobles dels pobles, etc.

Sembla que a les Borges del Camp, per fer l'església interina i la nova, (dibuixada al plànol també), els regidors els donarien les restes de l'abadia i de l'església vella. L'empresari podria fer servir tots els materials i ornaments excepte retaules, banderes i pendons reservats per l'ús de l'església²⁸. Al mestre li sobrevenia feina

²⁸ CARRERAS, 2003, p. 51. Aquest tipus de pactes estipulats eren molt semblants als que ocorrien en altres punts espanyols, així també es poden justificar en certs municipis de la província de Terol.

doble ja que hauria de traslladar les sepultures a l'interina i d'aquí a la nova. L'església interina havia de tenir tot això i més²⁹: “*Sápiga lo impresari que tindrà obligació de cubrir la iglésia interina y las sagristias de ella, enllatada de fusta, ab rejolas, emblanquinadas de llet de cals y ho haurà de entaular ab teula ple de fanch y enrajolar dita Iglésia y sagristies ab fanch com també tapar tota las parts de dita Iglésia de paret de fanch, rebosar de argamasa, com també las branques de la Portalada y archs y las parets allà ahont corresponen als pilans y los pilans de las campanas y haurà de fer la trona de guix y rajola com també las revoltionadas del cor y en dit cor haurà de posar la barana del cor vell, com també haurà de posar lo relotge y fer lo piso de ell de guix y rejola al puesto que va demostrat y compondrer bé las sagristias de la manera voldrà nostre párroco, havent de rebosar de cals, lo frontis de dita Iglésia, sagristias y tota la dita Iglésia, y después emblanquinar-ho tot lo dit de llet de cals ab la obligació de haver de posar las campanas, fer los altars, posar los retaules, picas de agua beneita, pila batismal, posar las llàntias ab sos ornaments, posar a las finestras de dita Iglésia dos finestras de fusta, posar portas de fusta a las sagristias, com també portas a la portalada major de dita Iglésia, posar las pedras de las sepulturas de la Iglésia Vella a la interina y después trasladar-las a la nova, com també haurà de fer las escalas de trona, cor y relotge mesisas de pedra y fanch, rebosades de cals ...*”. A la clàusula quaranta es deia que al moment de posar la primera pedra de la nova no podia desfer l'església vella fins que la interina no fos acabada. Hom entén que a més a més de la feina de plantar l'església, l'abadia, traslladar les restes del cementiri a un altre de nou era necessari un edifici temporal que actuava com a “església” on s'hi podien fer les funcions religioses.

En altres ocasions, depenent de l'economia i del pressupost de l'obra es procurava integrar i aprofitar directament l'església vella poc a poc en el creixement de la nova. A Figuerola del Camp entenem que una església connectaria

amb la seva successora, de fet, avui resta un mur exterior amb marques de picapedrer (per tant, van fer el que deia la documentació, concretament el punt catorze)³⁰: “*Item sàpia dit Impressari que deurà desfer las dos cantonadas de la Iglésia vella, lo campanar actual, y lo cubert immediat al campanar, fer de sinch en sinch palms una filada de pedra bona, que agafia la paret vella y nova, arrancar de la Iglésia vella la demás pedra per pujar cantons, pilastras y boquillas y fer una barana de envà en la escala del campanar*”. O la clàusula vint-i-dosena que torna a donar més detalls sobre el vell edifici: “*... queda expressament pactat y convingut que lo Impressari sol deu construhir dita obra en quant compren, desde la paret exterior de la Iglésia vella que mira a la part de mitg dia en avall, pues del que compren la Iglésia vella no deu tocar cosa alguna, a excepció del que expressan los capítols nou i catorze relatiu a () dita paret pera pujar las pilastras pera passar los archs majors y demás*”.

Efectivament el punt nou del contracte explica com es passaria de l'església vella a la successora però no parla de cap església interina. L'empresari hauria de: “*...trepar la paret de la iglésia vella a fi de pujar las pilastras per passar los archs majors, és a saber, que així com se pujarà la paret nova, se tinga de collar ab la vella, dega arribar totas las pedras convinga per formar los fromals dels archs ço és las que li drian los Administradors derribe de la Iglésia Vella (...)*”. Aquí l'edifici vell quasi actuava com a esquelet o de suport per la nova. Podria ser, doncs, que l'església nova avancés tot embolcallant la vella. A més a més entra en escena el parer dels administradors que eren els que tenien vot i veu per damunt de l'empresari. Actualment, i darrera del mur que tanca el presbiteri hi ha un petit rètol que precisa a on hi havia la primitiva església del poble. Les restes conservades juguen un paper clau a l'hora d'entendre l'emplaçament de l'obra; per exemple, de l'absis de l'anterior església (construït entre 1154-1194) i encarat a l'est en queden, visibles, els carreus

²⁹ AHT. MN 369, 20 juny 1777, fol. 181v. i 182v.

³⁰ AHCv. MN 1051, 28 agost 1781, fol. 120v. i 121v.

del mur que va ser tallat per transformar-lo amb una de les naus laterals de l'església del segle XVIII. A la façana nord hi ha la rosassa i un altre finestral que il·luminaven l'interior de l'edifici. Amb aquests elements hom pot endevinar que el vell temple, d'una sola nau i absis semicircular, es devia situar vora l'actual altar ocupant fins i tot la part a on es situen els primers bancs propers a ell.

Als empresaris se'ls demanava de treballar correctament i amb la major elegància i responsabilitat laboral possibles, no podia ser d'altra manera ja que sabien que els podien fer revisar l'obra tantes vegades com fos necessari. A la parroquial de Vallmoll calia que³¹: *“sàpia que tindrà especial cuydado en unir y lligar la obra proyectada ab la antigua y en quant a las tauladas del presbiteri, sagristia y demás estarà ab las mateixas condiciones dalt explicadas”*. En realitat l'obra es va començar a desfer l'església vella fins als esgraons del presbiteri.

Altres exemples serveixen per determinar la dificultat que mostraven alguns llocs escollits als quals s'havia d'adaptar l'espai necessari per encabir l'església i l'abadia. A Sarral, l'any 1750 s'havia de mantenir alguna capella de l'església inicial dins de la nova. Val a dir que l'església que hi ha actualment també es fruit d'una altra transformació ocorreguda arran d'un incendi. Pel nou edifici es donaven les despulles de l'església vella i l'abadia. Abans de desfer l'església vella calia fer una tanca de pedra i fang o de guixots o guix que s'havia de bastir en el punt mitjaner entre l'església vella i la nova, i que es mantindria tot el temps que duraria l'obra. El contractista posaria dues portalades una a la capella de Sant Pere i l'altra davant de la sagristia nova; un dels portals incorporaria les portes de l'església vella i l'altre hauria de ser el suficientment gran perquè d'allí sortís el tàlem. Abans de perdre el vell campanar es baixarien les cam-

panes amb molta cura i es col·locarien damunt de pilarets adequats per poder cridar a missa. Per desfer l'església vella calia també desmuntar l'abadia i aixecar allí la part que ocupava l'església nova, amb les seves capelles fins a la teulada. Davant de la ja citada capella del Roser hi hauria d'anar una altra capella, que, a més a més havia de ser com ella o igual. Així el contracte partia d'aquests punts per anar reconstruint un nou edifici recolzant-se en el vell. Cert respecte es tenia per mantenir algunes capelles que devien ser molt venerades, ja que les noves s'hi havia d'assemblar o havien de mantenir alguns detalls d'elles.

A Barberà de la Conca el 24 d'agost de 1792 s'entregaria tota la pedra de l'església vella per la nova exceptuant l'altar major, la capella de Santa Llúcia i les Fonts Baptismals³². Els carreus es destinarien exclusivament al nou edifici.

A Blancafort, també a les darreries del segle XVIII, s'aprofitaria l'església vella perquè formés part de la nova, per tant, en alguns pobles opten per la no destrucció total de l'edifici³³: *“A de saber dit asentista que deurà desfer la yglésia vella deixant la porció que puga servir per la nova ydea, la que se demostra ab coló blau en la diseño; y deurà foradar las parets per formar las boca-capellas, fent los reparos convenientes de archs y demás necessari per la seguridad, tot ab la deguda forma y cuidado, podent-se aprofitar tota la despulla que sia útil per la obra nova, y deixarà limpio de escombros y ans de la demolició traurà las campanas y relotge, y lo colocará al puesto que la administració li destinarà, obrant a forma de tocar y ventar, segons estil lo convenient, y quant estiga conclòs lo nou campanar ho deurà colocar a son degut puesto”*. L'edifici vell serviria com un esglaó intermedi per la nova. Les parets velles, especifica el document, acabarien esdevenint part de les noves integrades en les capelles. A l'hora de redactar els contractes hi havia un formulari que més o menys els notaris seguien, queda clar que,

³¹ AHCV. MN 1073, 1772, fol. 190r.

³² FUGUET, 1978, fol. 115.

³³ CIVIT, 1984, p. 248.

per exemple, tots els regidors demanaven que es baixessin les campanes i es possessin en un lloc idoni. Per planificar bé la nova estructura calia saber i conèixer bé la vella i el que d'ella en passaria a la futura obra. L'inici de la volta que tanca el presbiteri de l'església parroquial de Blancafort permet desglossar o intuir alguns elements que van haver d'encaixar a la volta de la nova fàbrica. Possiblement acabar l'església del segle XVIII els devia resultar més ràpid que no pas acabar l'església antecessora ja que la idea de tenir una edifici religiós es troba l'any 1313 encara que es començarien les obres el 1327. Un segle després encara continuaven arribant al poble mestres que havien d'enllestir aquella obra³⁴. D'aquella lenta i feixuga construcció el temple del s. XVIII en conserva la rosassa (s. XV), una gàrgola i una traceria gòtica de finestral del s. XIV³⁵.

La labor quasi *artesanal* de la transformació d'una vella església en una nova es recrea al contracte de Rocafort de Queralt i aporta més pistes sobre com podia ser aquell canvi estructural. Les esglésies velles servirien fins que les noves les podien substituir, és a dir ja s'hi podia dir missa, llavors les parts que no formaven part del plànol dibuixat es desfeien i se n'aprofitaven els seus materials. Com el poble de Rocafort l'any 1793 iniciava l'església nova i no es podia quedar sense església vella imprescindible pel culte, l'assentista hauria, abans de fer-la caure, treballar en la nova fins a unir l'obra amb la vella, i cobrir una part de la nova per les celebracions³⁶: *“antes de fer caurer la vella tirará a la nova una paret o tapio travessera de una alsada corresponent, solament per seriva de una espècie de tanca”*. Una de

les tasques més difícils consistia en unir les parets mitgeres de l'edifici vell i nou: *“a la part de l'església vella farà nova pera continuar la nova de assegurar los estrivos dels archs que donaran allí, fent-hi las parets y estrivos necessaris pera assegurar dita part de Yglésia y per fer ditas parets y la tanca dita se valdrà per fer las demás obras y allà abont se deixarà la Yglésia Nova, se deixaran las lligadas corresponents per junta la altra part”*. Quan a l'església nova s'hi pugui fer missa, llavors es podrà fer caure la vella, vigilant que no es malmeti res perquè es pugui fer servir per la nova.

A Savallà del Comtat per fer l'església nova s'usaria part de l'església vella, de la casa de la vila i la rectoria³⁷.

En els contractes no es parla dels límits de les esglésies amb els cementiris, segur que en algun lloc degueren topar amb aquest problema; les sepultures (de l'interior de l'edifici), com ja s'ha vist, també s'havien de traslladar.

L'església de Sant Joan Evangelista de Lilla es fruit de diverses modificacions que mostren una església amb una planta força curiosa. El 1770 es va³⁸: *“allargar la iglésia del mateix lloc i fer una capella a cada costat y per lo devanter”*. Gràcies a l'estudi de la documentació i de l'estructura de l'església hom pot deduir hipotèticament a on es trobaven els vells edificis ampliat no una vegada, sinó dues, com és el cas de Sant Martí d'Altafulla³⁹.

A Falset, quan es demana de fer l'església nova s'insisteix en mantenir la vella ja que la successora es construïa a peu pla del poble, no pas al castell. El duc de Cardona no voldria perdre el seu *status* i va sol·licitar que l'església nova allotgés el seu escut a la façana o s'alcés una

³⁴ FELIP, 2010, pp. 113 i 125.

³⁵ FELIP, 2010, pp. 115 i 119.

³⁶ AHT. MN 3790, 11 maig 1793, fol. 198r-v.

³⁷ GARGANTÉ, 2002, p. 146.

³⁸ GRAU/PUIG, 1989, p. 25. i GRAU/PUIG, 1996, pp. 40-41.

³⁹ Veure: PORTER, 2006, pp. 141-150.

Les restes inscrites al mur lateral de l'església de Sant Jaume de Figuerola mostren la direcció que tenia l'anterior església

tribuna a l'interior de l'edifici nou⁴⁰. Allí no es volia perdre una part de l'església vella que devia ser la més valuosa o més ben conservada⁴¹: “*que sin embargo de construirse la nueva iglesia ha de permanecer la actual, a saber, aquella parte que mira al castillo, con su tribuna, derribándose únicamente la restante por superflua y peligrosa*”.

A Picamoixons l'1 de febrer de 1779 es va acceptar que es construïria l'església nova a on es trobava la vella aprofitant, en aquesta ocasió, part del frontis⁴².

Els campanars també s'aixecaven aïllats però als contractes s'especifica clarament com seria la fase d'unió entre aquesta part estructural i l'edifici ja disponible. La persona que acceptés la contracta per elaborar el campanar de l'església parroquial de La Pobla de Mafumet col·locaria el cloquer allà a on volgués el comú i després⁴³: “*demoliria la porció, o porcions de parets de la Iglésia que sian necessàries pera col·locar aquell*”. Les pautes del contracte no s'aturen a precisar com seria aquest acoblament sinó que es dona per fet que el mestre o mestres que acceptarien l'afermament sabien com resoldre aquest treball.

CONCLUSIONS

Pels professionals actuals de l'arquitectura avesats a treballar en nombroses obres molt heterogènies pots resultar-los molt més fàcil poder reconstruir mentalment quin era el procés que feien servir els mestres de cases per encaixar un edifici gairebé damunt d'un altre i alhora embolcallar-lo amb una estructura nova. Queda clar que, a través dels documents, els mestres de cases i arquitectes, sabien ajustar perfectament fàbriques antigues amb les noves, fet que resulta complicat d'explicar actualment sense els plànols que usaren. Encara que entendre el procediment de treball dels mestres de cases no és una partida perduda. Poc a poc s'està

ampliant el *corpus* de plànols i d'estudis sobre l'arquitectura religiosa catalana del s. XVIII. En futures aportacions poden tancar-se alguns interrogants oberts fins al moment.

El sentiment popular tenia molt a dir en qüestions de salvament dels edificis. En alguns punts de la geografia tarragonina, com ara al Pla de Santa Maria, fou el mateix poble qui no va voler que s'enderroqués el vell temple parroquial per fer servir els seus carreus pel nou temple, per això es va salvar. La història de l'edifici del Pla és la de molts edificis catalans que es van preservar per la veu i esforç populars. Sempre podia haver la part pràctica (arquitectònica) que guanyava a la sentimental o perfectament, al revés. Els edificis més privilegiats serien els que els administradors i consell de la vila decidien salvar perquè el nou temple es situava lluny de l'antic o poc centralitzat dins del conjunt del poble.

Els monuments antecessors actuaven com a pedrera de bona qualitat. Era una qüestió purament econòmica, així va passar a Valls quan es va construir el temple de Sant Joan al s. XVI. Segurament en molts llocs mentre se sentia el cruït de la caiguda dels carreus dels murs de l'església al terra, també cruïa quelcom dins de la memòria de les persones que l'havien gaudit al llarg de dècades. Aquesta memòria havia d'acceptar que molts dels edificis, que nosaltres no podem imaginar com eren, es trobaven en molt mal estat i calia, com fos, enderrocar-los com a via més ràpida per no témer per la vida dels devots. Condicionants d'última hora, sovint imprevistos i fortuïts, feien que algunes parts es mantinguessin senceres guardant aquella espècie de sentiment d'eternitat que proporcionaven a les persones que els havien gaudit al llarg de dècades. El patrimoni sentimental i immaterial vetllava i protegia pel patrimoni material.

⁴⁰ GORT, 2003, p. 202.

⁴¹ GORT, 2003, p. 202.

⁴² *La Crònica de Valls*, núm. 1177, 4 febrer 1928, p. 2.

⁴³ AHT. MN. 635, 26 maig 1771, fol. 175v.

BIBLIOGRAFIA

- ALSINA GEBELLÍ, Josep. *El convent de Sant Francesc de Reus (1488-1835)*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1985.
- BAILS, Benito. *De la Arquitectura civil*. Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia. Tomo segundo. Murcia, 1983.
- BOLLÓ, Damià. *Trassa per reedificar la Iglesia Catedral de Vich utilíssima per aficionar als lectors a edificar, reparar y adornar iglesias y altars*. Barcelona, 1632.
- BORROMEIO, Carlo. *Instrucciones de la fábrica y del ajuar eclesiásticos*. Universidad Nacional Autónoma de México. México, 1985.
- CARRERAS ASENSIO, José María. *Noticias sobre la construcción de iglesias en el noroeste de la provincia de Teruel (siglos XVII-XVIII)*. Centro de Estudios del Jiloca, Teruel, 2003.
- CIVIT VIDAL, Montserrat. "Notes sobre la construcció de l'església de Santa Maria Magdalena de Blancafort (1793-1795)" a *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*, Centre d'Estudis Solivellencs, núm. 1, Solivella, 1984.
- FELIP SÁNCHEZ, Jaume. "La desapareguda església gòtica de Blancafort (segles XIV-XV)" a *Aplec de Treballs*, núm. 28, Montblanc, 2010.
- FUGUET SANS, Joan. "Una església del darrer barroc a la Conca de Barberà", a *Aplec de Treballs*, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, núm. 1, Montblanc, 1978.
- GARCIA FIGUERES, Maria. *La fàbrica de la nova església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls. Construcció i estudi arquitectònic*. Pagès Editors, Valls, 2001.
- GARGANTÉ LLANES, Maria. "Els Salat: mestres d'obres de Santa Coloma de Queralt i de l'església de Savallà del Comtat" a *Aplec de Treballs*, núm. 20, Montblanc, 2002.
- GORT JUANPERE, Ezequiel. *Història de Falset*. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2003.
- GRAU PUJOL, Josep M.T./ PUIG TÀRRECH, Roser. "L'església de Lilla en els segles XVII i XVIII" a *Espitllera montblanquina*, núm. 86, Montblanc, 1989.
- GRAU PUJOL, Josep M. T. / PUIG TÀRRECH, Roser. Lilla. *Aproximació a la història d'un poble*. Parròquia de Sant Joan Evangelista, Lilla, 1996.
- IGLÉSIES FORT, Josep. *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Societat Catalana de Geografia (Institut d'Estudis Catalans), Barcelona, 2002.
- JARDÍ PAGÈS, Domènec. *A Trivissa canten missa...* Edicions Cossetània, Valls, 2002.
- JOVÉ HORTONEDA, Ferran. *Toponímia de Les Borges del Camp i del seu terme municipal*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1981.
- PERE BUSQUETS, Joan. *Miscel·lània de Perafort i Puig-delfí*. Ajuntament de Perafort, Perafort, 2008.
- PEREA SIMÓN, Eugeni. *Onomàstica de Riudoms*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2006.
- PINGARRÓN, Fernando. *Las advertencias para los edificios y fábricas de los templos del Sínodo del arzobispo de Valencia. Isidoro Aliaga en 1631. Estudio y transcripción*. València, 1995.
- PORTER MOIX, Maria. "L'exposició commemorativa del tercer centenari de l'edifici de l'església parroquial de Sant Martí" a *Estudis Altafullencs*, núm. 30, Altafulla, 2006.
- RODRÍGUEZ G. DE CEBALLOS, Alfonso. "Los usos del templo cristiano y su conservación" a PEÑA VELASCO, Concepción de la. *En torno al Barroco: miradas múltiples*. Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, Murcia, 2006.
- SÁNCHEZ, Antoni. "Les obres de l'església de Sant Joan Baptista de Tarragona deixen al descobert dotze confessoris de l'antic convent" a *Església de Tarragona*, Tarragona, 2010.

SÁNCHEZ-ARCILLA BERNAL, José (edición). *Las Siete Partidas (El libro del Fuero de las Leyes)*. Editorial Reus, S.A., Madrid, 2004.

SANZ, María Merced Virginia. “Teoría y estética del templo neoclásico” a *Fragmentos*, núm. 12-14, Madrid, 1988.

SERRA MASDEU, Anna Isabel. *Josep Prat i la irrupció de l'academicisme en l'arquitectura tardobarroca tarragonina*. Diputació de Tarragona, Tarragona, 2010.

Tivissa: un poble antic de la Catalunya Nova. Biblioteca “Mestre Cabré”, Barcelona, 1984.

La manera de resoldre l'inici de la volta de la nau de Santa Magdalena de Blancafort fa pensar en les solucions usades per passar d'una església a la seva successora